

פירושי רבי יהודה אלמדארי על הרי"ף לסדר מועד*

יעקב פוקס**

חיינו וכתביו של רבי יהודה בן אלעזר הכהן אלמדארי תוארו בהרחבה בכמה מקומות,¹ ומתוך מה שנכתב בולטים שני עניינים. האחד – דמותו הפרשנית הייחודית של חכם זה שחי במאה ה-13, ובמקום מושבו בחלב שבסוריה חיבר בין מזרח למערב.² מגוון מקורותיו נדיר ברבגוניותו וכולל ספרות גאונים, חכמי ספרד, פרובנס, צרפת, אשכנז, איטליה וחכמי מקומו. העניין האחר הוא התהליך המתמשך של הרחבת ידיעותינו בדבר היקף עבודתו הספרותית ותפוצתה. מעת לעת מתגלים כתבי יד חדשים ובהם פירושים לעוד מסכתות, ופירושים שהיו בלתי מזוהים עד כה מיוחסים לו על פי סגנונם והרכב המקורות שבהם.

להלן אתאר בקצרה את הידוע לנו היום על היקף פירושו להלכות הרי"ף ועל תפוצתו. סקירה זו נשענת על דברי החוקרים בעניין זה בהתחשב בחילוקי הדעות שביניהם.

לאחר מכן אציג ממצא חדש, שלבד מתרומתו להבנת היקף הפירוש ותפוצתו עשוי לסייע בהבנת כתבי היד הקיימים. ממצא חדש זה יש בו כדי להרחיב את ידיעותינו בדבר היחסים בין כתבי היד, תהליכי עיבודם ואף בבירור תוכנם.

---

* מודה אני למורי – פרופ' יעקב שפיגל, פרופ' דוד הנשקה וד"ר מאיר רפלד – על שהואילו לקרוא את טיוטת המאמר ולהעיר את הערותיהם. עוד אני מודה לד"ר עדנה אנגל מן המכון הפליאוגרפי שעל יד הספרייה הלאומית בירושלים, על העזרה שהעניקה לי במאור פנים בתארוך כתבי היד. תודה מיוחדת שלוחה למכון לתצלומי כתבי יד שבירושלים, ששירותיו נחוצים והכרחיים למחקר זה ודומיו, ועובדיו עושים מלאכתם ביעילות ובחן.

** המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר-אילן.

¹ אציין שלושה עיקריים, ומתוכם ייקח הקורא עוד הפניות: "קימחא דפיסחא" על מסכת פסחים, בעריכת הרב יעקב הלוי ליפשיץ, ירושלים תשמ"ו (להלן: ליפשיץ, פסחים), עמ' 31-61; י"מ תא-שמע, "שיטותיו של רבי יהודה אלמדארי על הרי"ף", בתוך: רבי יהודה אלמדארי, פירוש שחיטת חולין רבתי, הוצאת יד הרב ניסים, ירושלים תשנ"ג (להלן: תא-שמע, חולין), עמ' ה-כח; עזרא ד' שבט, מחקרי מבוא במפרשי הרי"ף, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ה (להלן: שבט, מפרשי הרי"ף), עמ' 40-47. עוד הפניות יש אצל מרים פרנקל, קהילת יהודי חלב על פי כתבי הגניזה, עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ן, עמ' 84, הערה 145.

² אמנם ליפשיץ (פסחים, עמ' 39) שיער שר"י אלמדארי כתב את חיבורו בין שנת 1300 לשנת 1304, אך כבר קבע תא-שמע (חולין, עמ' ה-ו) כי "חיבורו רב הכמות... נכתב בין השנים 1240-1250 לערך".

א. מצב החומר היום

הפירושים שבידינו

את פירושי ר' יהודה אלמדארי המצויים בידינו היום יש לחלק לשתי קבוצות: בקבוצה אחת ייכללו הפירושים שברור לנו שהוא חיברם, היות ששמו כתוב במפורש בכתבי היד שלהם. בקבוצה האחרת יובאו הפירושים המסופקים, כלומר מיוחסים לו על פי כמה פרמטרים, אבל אין בכתבי היד אזכור מפורש של שמו. בקבוצה הראשונה יש פירושים לשמונה מסכתות: יבמות, כתובות, גיטין, קידושין, סנהדרין, מכות, עבודה זרה וחולין. בקבוצה השנייה פירושים שלמים או חלקיים לכמה מסכתות מסדר מועד, שיפורטו להלן,³ ואף כי ידיעה על קיומם של פירושי ר' יהודה אלמדארי למסכת פסחים ולמסכת מגילה סיפק לנו החיד"א בכמה מקומות,⁴ הרי עד עתה לא נמצא כתב יד לסדר מועד המיוחס אליו במפורש. להלן אסקור את כתבי היד שיש בהם פירושים לסדר מועד ומיוחסים לר"י אלמדארי.

1. בראש קטע פרשנות על הרי"ף למסכת פסחים, שנמצא בין דפי הגניזה הקהירית שבקיימברידג',⁵ כתב ר' שלמה אהרון ורטהיימר: "חידושים מלוקטים מגאוני קדמאי על מס' פסחים, ואולי הם נקבצו ע"י רבנו יהודה אלמדארי, ע"י שם הגדולים אזולאי ח"א מע' הרי"ף". מלבד הפירוש לפסחים יש בקובץ גניזה זה שני דפי פירוש למסכת ר"ה הכתובים בכתב הדומה לזה שבפירוש פסחים ועוד כמה דפים של פירוש למסכת מגילה הכתובים בכתב אחר.⁶ ליפשיץ סבר שכל הקטעים הללו פירושו של ר' יהודה אלמדארי הם, ובכלל זה הפירוש למגילה (שם). אבל תא-שמע ושבת קיבלו את ייחוס הפירוש לפסחים ור"ה לר"י אלמדארי, אך הטיילו ספק בייחוס הקטע למגילה אליו, משום שאין סגנונו כשל אלמדארי.⁷
2. שני דפים מגניזת קיימברידג'⁸ הם פירוש לרי"ף מסכת תענית, ולדעת שבת, הכתוב בהם קרוב בסגנונו לפירושי ר"י בן אלעזר אלמדארי.

³ פרטי כתבי היד משתי הקבוצות ומקום פרסומם ראה אצל ליפשיץ, פסחים, עמ' 42-47; שבת, מפרשי הרי"ף, עמ' 40-47; תא-שמע, חולין, עמ' ו-ז.

⁴ ראה פירוט אצל ליפשיץ, פסחים, עמ' 44-45.

⁵ Or. 1080, 13/39 (להלן: כ"י ק), מס' סרט במכון לתצלומי כת"י – 19802. ראה: שבת, מפרשי הרי"ף, עמ' 42, סעיף 19.

⁶ שבת (מפרשי הרי"ף) מייחס לליפשיץ את הסברה שהפירוש למגילה דומה בצורת הכתב שלו לפירוש לפסחים. אבל שבת עצמו סבור שאין קשר בין שני הקטעים. לא מצאתי היכן כתב ליפשיץ את מה שייחס לו שבת, ואולי דברי ליפשיץ (פסחים, עמ' 47) – "מרבית פירושו של רבינו על מגילה ישנו גם כן באותו כתב יד O.R 1080/13.42-46", הטעוהו. הוא פירש "באותו כתב יד" – באותו כתב, כשליפשיץ רצה לומר "באותו קובץ גניזה". לדעת עדנה אנגל, קטעי פסחים ור"ה כתובים בכתיבה ביזנטית מן המאה ה-14 או ה-15.

⁷ תא-שמע, חולין, עמ' ו, הערה 4. שבת, מפרשי הרי"ף, עמ' 43.

⁸ T-S NS 329,20 (להלן: כ"י ק2). ראה: שבת, מפרשי הרי"ף, עמ' 44, סעיף 22. לדברי עדנה אנגל, מדובר בכתב יד ספרדי, שמקורו בפרובנס או בדרום איטליה, מסוף המאה ה-13 עד אמצע המאה ה-14.

3. קטע אחר שיוחס לאלמדארי נמצא בספרייה הבריטית⁹ – פירוש לרי"ף על מסכת מועד קטן. את הקטע פרסם לראשונה ר"נ זק"ש בכותרת "ספר הנר לר' זכריה אגמאטי"¹⁰, אך ע' שבט לא קיבל קביעה זו. לדעת שבט, אין מקום לייחוס זה, שכן סגנון הפירוש אינו דומה כלל לסגנון פירושי ר' זכריה.¹¹ שבט הציע לייחס את הפירוש למו"ק לר"י אלמדארי. הצעתו נשענת על הדמיון שבין הרכב המקורות שיש בו לזה המוכר לנו בכתבי אלמדארי.

קבלת הפירושים שנסקרו לעיל כפירושי ר"י אלמדארי אפשרה לע' שבט להוסיף עוד כמה פירושים לכמה מסכתות מסדר מועד מאותו מחבר.

4. שבט מדווח על קיומו של כתב יד שנכתב באי קורפו ביוון במאה ה-14 או ה-15,¹² ובו פירושים לשבע מסכתות מסדר מועד.¹³ הוא בדק ומצא שהפירוש לפסחים ור"ה שבכ"י ק שווה בסגנונו לכתוב בכתב יד זה, ובאותו סגנון ערוך גם הפירוש למסכתות יומא, סוכה וביצה שבכ"י זה. ואולם הפירושים למגילה, לתענית ולמועד קטן שבכ"י מ ערוכים בסגנון אחר ואינם שייכים לאותו קובץ פרשני.¹⁴ ומסכם שבט: "אם כתב יד זה אכן הוא לר"י אלמדארי, פירושו לרוב האלפס נמצא כעת בידינו".

תפוצת הפירוש

את תפוצת פירושי ר"י אלמדארי קבעו החוקרים על פי מוצאם של כתבי היד שהיו בידם. תא-שמע קבע: "אכן רוב כתבי-היד מוצאם מאיזור חיבור הספר, אך ריבויים היחסי מלמד על נפוצותם בקרב לומדי הרי"ף במזרח, למן מצרים, דרך סוריה ועד לפרס הרחוקה".¹⁵ ושבט הוסיף על דבריו: "נמצא שנעתקו פירושו במזרח, באיטליה, בקורפו ובפרס".¹⁶

⁹ Or. 5558 m, 7 (להלן: כ"י ב).

¹⁰ בנספחים לתוספות רי"ד למסכת משקין, בתוך: קובץ ראשונים למסכת מועד-קטן, מהדיר: ניסן זק"ש, יד הרב הרצוג, ירושלים תשכ"ו, עמ' פד-פט.

¹¹ שבט, מפרשי הרי"ף, עמ' 46-47.

¹² מוסקבה-גינזבורג 968 (להלן: כ"י מ), מס' סרט 48893.

¹³ מגילה, פסחים, ראש השנה, סוכה, תענית, יום טוב ומועד קטן. ראה: שבט, מפרשי הרי"ף, עמ' 43, סעיף 21. יש להוסיף מסכת שמינית שיש שם ונשמטה אצל שבט – מסכת יומא.

¹⁴ אכן הפירוש למגילה, לתענית ולמועד קטן הוא פירושו של ר' יהונתן מלוניל. בשנת תשנ"ט פרסם הרב ש' קליין קטע מן הפירוש שבכה"י למסכת ראש השנה, ושם גם דיווח הרב אברהם שושנה שמכון אופק שבראשותו עוסק בהוצאת הפירושים שבכתב היד לאור. ויש להעיר שלשונו של ר"א שושנה שם איננה מדויקת, ומשמע ממנה שכל הפירושים שבכתב היד הם של אלמדארי (ראה: שלום קליין, "פירוש רבינו חננאל ועוד ראשונים ליי"ג מידות רחמים", מוריה כב, י-יב [תשנ"ט], עמ' ג).

¹⁵ תא שמע, חולין, עמ' ז.

¹⁶ שם, עמ' 43. במקום אחר הוא נוקט לשון רחבה משנקט כאן: "פירושו של ר' יהודה אלמדארי לרי"ף התפרסמו בכל העולם", אך אין בכך קביעה גאוגרפית של ממש. אין זו אלא מטבע לשון, כפי שעולה מן המקומות המצוינים שם בהמשך המשפט: "ויעידו על כך עותקים ששרדו, שנכתבו

ב. גילוי חדש בפרשת פירושי אלמדארי

כתב יד לייפציג 5

ממצב המחקר היום אצמד עוד צמד קדימה במסע לגילוי פירושי ר"י אלמדארי. בעבודתי במסכת מועד קטן¹⁷ אני משתמש בכתבי יד של הז'אנר הנקרא "רש"י-רי"ף"¹⁸, ואחד מכתבי היד שלפניי הוא כ"י לייפציג – ספריית האוניברסיטה B.H. fol. 5 (להלן: כ"י ל). כתב יד זה, שכתבתו אשכנזית מן המאה ה-14, מכיל את הלכות הרי"ף לחלק מסדר מועד.¹⁹ בצדי הלכות הרי"ף יש אוסף פסקים אשכנזי מצד אחד,²⁰ ובצד השני פירוש אנונימי על הרי"ף. הפירוש הזה מרבה להשתמש ברש"י, בסתם או במפורש, ועל כן עלול להיכנס בטעות תחת הכותרת של רש"י-רי"ף.

באיטליה, פרס, קורפו, חאלב ובגניזה הקהירית" (עזרא שבט, "לימוד המשנה בין רבותינו הראשונים: על פי הממצאים בפירושים סביב הלכות הרי"ף", על ספר יט [תשס"א], עמ' 54).¹⁷ העבודה עניינה פירוש רש"י למסכת מו"ק ונכתבת במחלקה לתלמוד של אוניברסיטת בר-אילן בהנחיית פרופ' יעקב שפיגל.

¹⁸ על תהליכי היווצרותו וסגנונותיו, ראה בעיקר אצל אברהם חבצלת, "פירוש רש"י שנדפס סביב הרי"ף", מוריה יט, א-ב (תשנ"ג), עמ' קו-קטז; דב ישראל פוגל, פירוש רש"י למסכת בבא מציעא – חלקים נבחרים פרקי מבוא, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ב, עמ' 211-222, 264-267; הנ"ל, "חשיבותו של פירוש רש"י על הרי"ף בבירור נוסח פירוש רש"י לגמרא", רש"י – עיונים ביצירתו (בעריכת צבי אריה שטיינפלד), אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ג, עמ' 137-145; ישראל מ' תא-שמע, "פירוש רש"י-רי"ף פירוש רש"י-רא"ש", רש"י – עיונים ביצירתו (שם), עמ' 209-220.¹⁹ מסוף מסכת עירובין ואילך.

²⁰ ככל הנראה, אוסף זה שייך למשפחת ספרות המרדכי. אמנם אברהם הלפרין לא ראה בפירושים הכתובים בצדי הרי"ף (כגון זה שמייצג כ"י פפד"מ-עירונית Hebr. Fol. 10 או כ"י ברלין-ספריית המדינה 6 [Or. fol. 11]) שמזכיר רבינוביץ, ראה להלן) חלק מפסקי מרדכי. הוא סבר שמדובר בפרשנות במתכונת התוספות, הנשענת רובה על דברי התוספות (ראה: אברהם הלפרין, ספר המרדכי השלם – מסכת בבא קמא, חלק א', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשל"ח, עמ' 8-11 [=הנ"ל], מבוא לספר מרדכי השלם – מסכת בבא קמא, מכון ירושלים, ירושלים תשנ"ו, עמ' ה-ז). במקום אחר הוא מחדד את התבטאותו וכותב: "והנכון הוא בעצם, שכל כתבי היד של ספר המרדכי (ממסכת דידן) נכתבו בנפרד וכלל לא עם הרי"ף" (הנ"ל, "חידת הנוסחים של 'ספר המרדכי' ופתרונה", ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן כ-כא (תשמ"ג), עמ' 289). כאן מתבטאת דעתו הנחרצת שיש לפקפק בכל אוספי פסקים דמויי מרדכי המובאים בגיליונות הרי"ף. ואולם כבר ערער מ' רבינוביץ על קביעה זו וטען שהיא יפה רק למסכת בבא קמא, שאותה בדק הלפרין (ראה: מרדכי השלם על מסכת מגילה, מהדיר: מאיר א' רבינוביץ, מכון ירושלים, ירושלים תשנ"ז, עמ' 12-13). רבינוביץ מוכיח שם שיש כתבי יד שבהם המרדכי כתוב בצד הרי"ף, ומדגיש שאין להסיק מסקנות כלליות ממסכת אחת בלבד. ואכן, השוואת נוסח ה"תוספות – מרדכי" שבכ"י פפד"מ למסכתות ר"ה ומגילה, עם נוסח המרדכי שבהוצאת מכון ירושלים מגלה קרבה רבה ביניהם, כשבמסכת ר"ה הוא אף שימש ע"ד לנוסח המרדכי. דעתו של א' חבצלת שאוסף הפסקים שבכ"י פפד"מ הוא "תוספות אלפס" היא עניין סמנטי בלבד, לאור דמיונו לנוסח המרדכי (ראה: אברהם חבצלת, "תוספות אלפס", מוריה יח, יא-יב [תשנ"ג], עמ' צט ואילך). גם הנוסח שבכ"י ל קרוב מאוד במסכתות אלו לנוסח המרדכי שם, אלא שלעתים נוסף בו "עכל"מ" – עד כאן לשון מרדכי. במסכת מועד קטן הנוסח שב-ל שונה מזה שבכ"י פפד"מ וקרוב לנוסח המרדכי שבדפוסים, וכבר הראה רבינוביץ (שם) שכתבי היד עשויים להכיל ענפי מרדכי שונים במסכתות שונות. למרות קרבה זו לנוסח הדפוס במסכת מו"ק השוני

במהלך עבודתי נגלה לעיניי שהפירוש בכ"י ל המוסב לרי"ף מו"ק (ג, ב-ד, א בדפי הרי"ף), דומה מאוד לתוכנו של הקטע שבכ"י ב, שפרסם ר"נ זק"ש. השוואת שני הקטעים מראה חד משמעית שאין מדובר אלא בשתי גרסאות של חיבור אחד, וכל אחת מהן עברה עיבוד אחר. המילים בערבית הן ההבדל העיקרי בין שתי הגרסאות: שבכ"י ל הן חסרות, ואילו בכ"י ב הן מובאות – בעיקר בשם הרמב"ם. בעקבות הצעתו של שבט לייחס את הפירוש שבכ"י ב לר"י אלמדארי ולאור הדמיון שבינו לכ"י ל החלטתי להשוות את כל הקטעים שיוחסו לאלמדארי לפירוש שבכ"י ל. בדיקה זו העלתה שהפירושים שיוחסו לאלמדארי מתוך כ"י מ (דהיינו פסחים, ר"ה, יומא, סוכה וביצה) והפירוש לתענית שבכ"י ק², הם הפירושים הכתובים בכ"י ל. אבל הפירוש למגילה בכ"י ק שלפשיץ ייחס אותו לאלמדארי איננו תואם את הכתוב בכ"י ל, המשמר בצדי פירוש הרי"ף את הפירוש המיוחס לאלמדארי. ייחוס הפירוש שבכ"י ל לאלמדארי עשוי להרים תרומה של ממש בכמה מישורים: ראשית, יתווספו לנו פירושי ר"י אלמדארי לסוף מסכת עירובין ולמסכתות תענית, מגילה, ומועד קטן. שנית, החומר המצוי במסכתות הנוספות נותן בידינו עוד כלי לאישוש הייחוס לר"י אלמדארי, וידובר בו בהמשך הדברים. שלישית, אם עד עתה חשבנו שתפוצת פירושי ר' יהודה הגיעה מפרס במזרח ועד לאיטליה במערב, הרי כאן אנו מגלים אותם לראשונה באשכנז.

זיהוי הפירוש שבכ"י ל

עד עתה נשענה מערכת הפירושים המיוחסים לר' יהודה אלמדארי לסדר מועד על השערתו של רש"א ורטהיימר בלבד. אמנם השערה זו מקבלת את אישורה על ידי השוואת סגנונם של פירושים אלו לסגנון פירושיו של אלמדארי למסכתות שבסדרים האחרים, ואולם גילוי כ"י מ והכנסתו של כתב יד ל למערכת מספקים הוכחות של ממש לייחוס הפירושים לר"י אלמדארי. בשלושה מקומות מצוטטים פירושי אלמדארי לסדר מועד, ושלושתם מצויים בכתבי היד שלפנינו:

1. תא-שמע ציין בשני מקומות²¹ שר' יוחנן ב"ר ראובן איש אוקרידה שבמקדוניה מצטט פעם אחת בפירושו לשאלות את "אלמדר".²² ואכן הציטוט המובא שם נמצא בפירושו של אלמדארי למסכת ביצה (טז, ב בדפי הרי"ף), הן בכ"י מ הן בכ"י ל.²³

ביניהם גדול הן בתוכנם הן בעריכתם. בכ"י ל מובאים גם דברים ממקורות זרים, כגון "השיב האשירי" (דף 56 בכתב היד), ו"עכ"ל ההגה בסמ"ק" (דף 58 בכתב היד).
²¹ תא-שמע, חולין, עמ' ח, הערה 7; הנ"ל, "לתולדות הספרות הרבנית ביוון במאה ה"ד", תרביץ סב (תשנ"ג), עמ' 104 [=הנ"ל, כנסת מחקרים, כרך ג, ירושלים: מוסד ביאליק, ירושלים תשס"ו, עמ' 206].

²² שאילות, ספר שמות, מהדורת מירסקי, ירושלים תשכ"ד, עמ' קטז-קיו.
²³ הכתוב בכ"י מ קרוב מאוד לציטוט של ר' יוחנן ב"ר ראובן, להוציא טעויות העתקה בשניהם (למשל, כ"י מ כותב: "דאכלו ושתו משחשיכה, לא גרסינן משחשיכה", וצ"ל: "דאכלו ושתו עד שחשיכה". וכן במקום: "וה"ג בתוספתא עינוי יום הכיפורים", יש לומר: "וה"ג בתוספת עינוי". בפירוש השאלות יש להוסיף: "[וי"מ] דהני מילי בדבר שיש להם פתחון פה". בכ"י ל הלשון קצרה ותמציתית.

גם החיד"א מביא בשני מקומות²⁴ דברים שראה בכתב יד ישן של ביאור הרי"ף לרבנו יהודה אלמדארי, ושני הדברים כתובים לפנינו בכ"י ל. 2. כותב החיד"א בספרו **פתח עינים** בחידושו למסכת מגילה יד, א:

וראיתי בפ"י ישן נושן כ"י לרבנו יהודה אלמדארי זלה"ה שתמה על רש"י דאמאי לא מנה בארה אביו של הושע שניבא שני פסוקי' בתוך ס' ישעיה ושמעיה איש האלהים שאמר לרחבעם לא תעלו ולא תלחמו עכ"ל.²⁵

ובכתב יד ל בפירוש למסכת מגילה, לאחר שהעתיק את לשון רש"י, כתוב:

ותימ' למה לא חשב באר²⁶ אביו של הושע שהרי ניבא שני פסוקין בישעיה ושמעיה איש האלקי' שאמ' לרחבעם אל תעלו ואל תלחמו עם אחכם בני ישראל.²⁷

3. במקום אחר כותב החיד"א:

ומצאתי בקובץ ישן מאד כת"י והוא ביאור איזה מסכתות מהלכות הרי"ף מרבנו יהודה אלמדארי ז"ל שכתב עלה וז"ל אף יחף לא יעבור כלומר אף שהוא מתרצה לעבור אין מניחין אותו לעבור דחיישינן שמא מינות נזרקה בו שזהו דרך המינות והיינו לשון אף ולא משום דעדיף דאדרבא במנעלים עדיף כדמשמע פרק אין דורשין דלאו ארץ ארעא לגלויי כרעיה קמיה רביה דכתיב ובשתים יכסה גליו ואמרינן פ"ק דשבת רב הונא רמי פזמקי ומצלי שנותן אנפלות ברגליו אמר הכון לקראת וכו' עכ"ל.²⁸

ובכ"י ל:

²⁴ את המקומות האלה ציין ליפשיץ, ראה לעיל בהערה 4, ורש"א מרגליות, מרנן ורבנן, כרך א, ירושלים תשנ"א, עמ' קטו. מלבד שני מקומות אלו אצל החיד"א לא ידוע לי על ציטוטים אחרים המצויים בכתביו.

²⁵ חיים יוסף דוד אזולאי, פתח עינים, נדפס מחדש ירושלים תשמ"ו, דף קפא, ב.

²⁶ קריאת המילה אינה ברורה, ואולי כתוב "בירי".

²⁷ על זה העיר החיד"א שברש"י לפנינו (סד"ה 'נבואה שהוצרכה לדורות') אכן כתוב: "אפיק דניאל ועייל שמעיה". וגם תמיהה זו נפתרת, שכן בכתב היד מצוטט רש"י ללא הקטע הזה, שאינו אלא תוספת מאוחרת. וכך נוסח רש"י שם: "יחזקאל בשנת שתי' לדריוש ברוך נריה שריה מחסיהו חגי זכריה מלאכי ומרדכי דניאל בסדר עולם, ושנים לא ידעתי ע"כ לרש"י ז"ל". על תוספת זו ברש"י ראה: אהרון ארנז, פירוש רש"י למסכת מגילה – נוסחו ותכונתו בצירוף מהדורה מדגמית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ה, עמ' 118.

בעמ' 122 הוא משער שכתב אותה ר' שמעיה; הנ"ל, "תוספות בכתבי-היד ובדפוסים של פירוש רש"י למסכת מגילה", סידרא יד (תשנ"ח), עמ' 14-15.

²⁸ מחזיק ברכה (נדפס מחדש בשנת תש"ן בירושלים), חלק א, סימן צא אות ד. הדברים מוסבים על דברי המשנה במגילה פ"ד מ"ח (דף טו, א בדפי הרי"ף).

אף יחף פ' שהוא מתרצה לעבור כן לא יעבור כן חיישינ' שמא דרך מינות הוא והיינו לשון אף ולא משו' דעדיף דאדרב' במנעלים עדיף כדמשמ' פ' אין דורשין דלאו אורח ארעא לגלויי כרעיה קמי רבי' דכתי' ובשתים יכסה רגליו ופ"ק דשבת רמי פזמקי ומצלי פ' היה לובש אנפלויות ברגליו משו' היכון וגו'.

מעדותם של ר' יוחנן מאוכרידה והחיד"א למדים בוודאות שהפירוש למסכת ביצה שבכתבי היד מ-ו-ל והפירוש למגילה שבכ"י ל של ר"י אלמדארי הם. אשר לפירושי שאר המסכתות נראה לי שיש להבחין בין כתבי היד. בכ"י מ, שפירושי ר' יהונתן מלוניל משמשים בו בערבוביה עם פירושי אלמדארי, אין אנחנו יכולים לקבוע בוודאות את ייחוס שאר הפירושים לאלמדארי. ואולם בכ"י ל יש יסוד לשייך את הפירוש כולו לפרשן אחד. אמנם אפשר שהסופר השתמש לכל מסכת בפרשן אחר, כדרכו של סופר כ"י מ, ואולם אינני סבור שיש בקיומה של אפשרות זו כדי לטעת ספק סביר בייחוס המוצע. החושד בחוסר אחידות כזה בכתב היד עליו הראיה. גם בכ"י מ לא דיבר שבט על פרשנים שונים, אלא רק לאחר שזיהה שם סגנונות שונים ומחשידיים. עדויות אלה של ר' יוחנן והחיד"א נותנות בידינו הוכחה פוזיטיבית שהפירוש בכ"י ל הוא פירושו של ר"י אלמדארי. השערתם הצודקת של החכמים בדבר ייחוס הקטעים השונים לאלמדארי, שנשענה על השוואת סגנון ודרכי פרשנות, מקבלת עתה אישוש עובדתי של ממש.

ג. משמעויות

תפוצה

כאמור, הדעה הרווחת במחקר כיום היא שפירושו של אלמדארי היו מוכרים בעיקר במזרח, והם התפשטו מערבה עד איטליה. בידי תא-שמע כבר היה רמז ראשון לביטולה של הנחה זו, אך הדבר עורר אצלו תמיהה. הוא גילה שבהגהות על המרדכי לבבא מציעא מצוטט דבר בשם "רבינו יהודה", ולמרבה הפלא, הדבר נמצא בפירושי ר"י אלמדארי לכתובות. תא-שמע כותב בפליאה על בעל הגהה זו: "איני יודע מיהו, וכיצד באו דברי אלמדארי לידיעתו".²⁹ אילו ידע תא-שמע שפירושו של אלמדארי לא זו בלבד שנודע זכרו באשכנז, אלא אף עסקו בכתיבתו בצד הרי"ף ממש, לא היה תמה כלל ועיקר.

כתבי היד ויחסייהם ההדדיים

למרות הדמיון הרב בין נוסח הפירוש שבכל כתבי היד בחינה מדוקדקת שלהם מעלה כמה הבדלים. הבדל אחד כבר נזכר לעיל – השמטת המילים הערביות, המצויות לרוב בפירושי אלמדארי, באזורים שהשפה הערבית לא הייתה שגורה בפי יושביהם. מילים ערביות מובאות בפירושים לסדר נזיקין, לסדר נשים ולחולין. אבל אין הן מצויות כלל בכל כתבי היד לסדר מועד, אלא בכ"י ב למו"ק.

²⁹ תא-שמע, חולין, עמ' לג.

מלבד זה יש תוספות שנכנסו לכמה מכתבי היד. בפירוש למסכת ר"ה נמצאו בכ"י ק ובכ"י מ שני קטעים שחסרים ב-ל. הראשון נפתח במילים "כתב בעל העיטור ז"ל בתשובות רבי' משולם ב"ר קלונימוס ז"ל",³⁰ והאחר נפתח במילים "הגה"ה,³¹ ובתשובה לר"ת ז"ל ועל הצדקה". תשובת ר"ת זו מובאת כאן בלשון שמביא הר"ן, ובלשון אחרת היא כתובה במרדכי.³² פתיחת הקטע בלשון "הגה"ה", וחסרונו ב-ל מעידות שתשובת ר"ת איננה חלק מקורי מפירוש ר' יהודה אלא תוספת מאוחרת.

דמיון זה שמתגלה כאן בין כ"י ק לכ"י מ בעניין התוספות מעלה את האפשרות של תלות ביניהם. תלות זו, אם תוכח, עשויה להשפיע גם בנושא אחר הקשור לזוהותם של חכמים בלתי ידועים הנזכרים בפירוש לפסחים. שלושה חכמים שאינם מוכרים לנו נזכרים בפירוש לפסחים, הן בכ"י ק הן בכ"י מ, והם ר"ש בן מלך, רב ששת הלוי ורבנו שמשון ב"ר סעדיה.³³ אבל בכ"י ל במקום רב ששת הלוי כתוב ר"י הלוי,³⁴ ובמקום שני השמות האחרים כתוב "הרשב"מ".

לכאורה, העמדת שני כתבי יד מול נוסחו של ל אמורה להכריע את הכף נגדו, אבל אם נמצא ששני כתבי היד תלויים זה בזה, תתבטל ההכרעה. ואכן, בחינה ראשונה של כתבי היד ק ו-מ מגלה יחס של תלות הדדית, כלומר העתקת האחד מן האחר או מאב קדמון משותף. להלן אציין כמה דוגמאות של טעויות המשותפות לשני כתבי היד, ובהן יהיה רמז לאפשרות שהעליתי. הדפים צוינו על פי מהדורת ליפשיץ המייצגת את כ"י ק.³⁵

עמ' קלט: בפסקה האחרונה כתוב: "ועו' [ד] כי ראיות הירושל' [מי] תמן תנן סוכה שבעה כיצד", והעיר שם ליפשיץ (הערה 67) שהמשפט הזה קטוע וחסר בעליל. ואכן ב-ל הנוסח הוא: "ומן הירושל' נמי אין ראי' וז"ל הירושלמי תמן תנינן". בכ"י מ כתוב כמו ב-ק.

עמ' קנח: "ורמז"ל פי' [רש] שתאן בבת אחת, שלא שתאן על סדר משנתנו". ליפשיץ (בהערה 211) מפנה לרמב"ם, הלכות חמץ ומצה פ"ז ה"ט, אך המעיין שם יראה שאין דברי הרמב"ם מבוארים יותר ממה שכתוב בגמרא. ולא זו בלבד, אלא שהמשפט המובא בשם הרמז"ל לקוח מן הרשב"ם (קח, ב ד"ה 'בבת אחת'). ואכן בכ"י ל כתוב: "ורשב"מ פי'", ואילו ב-מ כתוב כמו ב-ק.

עמ' קסד: "ב"ש אומ' [רים] מברך על היום... וטעמייהו מפר' [ש] בגמ' [רא] שהיום גורם ליין שיבא וכבר קדש היום קודם שיביאו יין לקידוש. ל"א וכבר קדש היום ועדיין לא בא, פי' [רוש] היום גורם שיבא היין קודם סעודה וכבר קדש היום, גם טעם

³⁰ כ"י ק איננו כולל את תחילת הקטע, אלא רק את המשכו.

³¹ כך ב-מ. וב-ק כתוב: "הג"ה". גם בקטע שפרסם קליין (לעיל הערה 14, בעמ' ה) מכ"י מ למסכת ר"ה, נמצאת תוספת שאינה בכ"י ל, ובתחילתה כתוב: "הגה"ה".

³² על תשובה זו של ר"ת בשני נוסחיה ראה: מרדכי השלם על מסכתות ר"ה, יומא, סוכה, מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ט, עמ' ח, הערה 5.

³³ ראה מראה מקומות: ליפשיץ, פסחים, עמ' 57-58. וראה: תא-שמע, חולין, עמ' כז. בכ"י ק "שמשון" מתחלף לעתים ל"שמעון".

³⁴ והוא כנראה ר' יוסף בן מאיר הלוי אבן מיגש, רבו של הרמב"ם. במקומות אחרים מזכיר אלמדארי את ר' יוסף הלוי. ראה פירוט: ליפשיץ, שם, עמ' 54.

³⁵ ההשלמות שבסוגריים המרובעים הן של ליפשיץ.

אחר נותן לדבריו, שהרי משקבלו עליו מזמן שקיעת החמה קדש היום ועדיין יין לא בא על השלחן, וכשם שקודם היום לכניסה, כך קודם לברכה". משמעות ה'ל"א' איננה ברורה: האם זהו נוסח אחר בגמרא, ואם כן מה ההבדל בין הלשונות? ב-ל כתוב: "ב"ש או... וטעמ' מפר' בגמרא' שהיום גורם ליין וכבר קדש היום ועדיין יין לא בא, פ' וכבר קדש היום לעולם קודם שיביא היין לקדש הילכ' היום גורם שהיין בא קודם סעוד'. א"נ וכבר קדש היום טעם אחר נותן לדבריו שהרי משקבל עליו". מכ"י ל נראה שיש כאן שני פירושים החלוקים בשאלה אם בית שמאי משתמשים בטיעון אחד או בשניים. ככל הנראה, בכ"י ק יש חיסרון כלשהו, ובכ"י מ כתוב כמו ב-ק.

עמ' קסה: "מטבל בחרוסת כלומ'[ר]", אם אין שם ירק מטבל החזרת בחרוסת או בציר, והאי טיבול לאו בחרוסת הוא, כדקתני לקמן". ליפשיץ כבר העיר (הערה 272) שהכותב סותר את עצמו, שהרי פתח ב-"מטבל בחרוסת" וסיים ב-"והאי טיבול לאו בחרוסת הוא". ואכן ב-ל כתוב: "אם אין שם אלא ירק אחד מטבל החזרת בציר או בחרוסת, ונר' זהאי טיבול לאו בחרוסת". המילה "ונראה" מרככת את הסתירה, ומרמזת על שינוי וחזרה מן האמור קודם.³⁶ בכ"י מ גם כאן כתוב כמו בכ"י ק.

בבואנו להכריע בין נוסח כתבי היד ק ו-מ ובין נוסחו של כ"י ל בעניין שמות החכמים הבלתי מוכרים, נראה לי שהכף נוטה לצדו של ל, כלומר בשאלה אם ר"י אלמדארי ציטט את ר"ש בן מלך ואת ר' שמשון בן סעדיה או לא, אני נוטה להכריע שלא. אשר לראשון (ר"ש בן מלך), נסיבות הזכרת שמו מעוררות תמיהה. לאחר קטע שמועתק כלשונו מרש"י או מהרשב"ם כותב ר' יהודה: "זה הלשון של רש"י ז"ל ור"ש בן מלך ז"ל. ויש לתמוה על דבריהם".³⁷ הגרסה "ר"ש בן מלך" קשה משתי סיבות: ראשית, הקטע המצוטט כתוב ברש"י וברשב"ם, ועל פי דרכו צפוי היה ר"י להזכיר את הרשב"ם. שנית, גם אם נניח שאותו ר"ש בן מלך העתיק בפירושו לפסחים את הדיבור הזה מרש"י או מהרשב"ם, מה הצורך לציין זאת? ובלשונו של תא-שמע: "אין טעם לומר: 'זה הלשון של רש"י ור"ש בן מלך', בבחינת יהודה ועוד לקרא".³⁸ גרסת כ"י ל – "עכ"ל רש"י ז"ל ורשב"ם", נוחה מן האחרות ומסתברת מתוך העניין. ואולם קל לתלות את נוסח כ"י ל בשיבוש מלומר זאת על הנוסח האחר. קל להבין כיצד נהפך "ר"ש בן מלך" ל"רשב"ם", שכן אלו ראשי התיבות של שמו, אולם קשה להבין כיצד נהפך "הרשב"ם" ל"ר"ש בן מלך".³⁹

³⁶ ואכן תחילת דבריו היא דברי רש"י בדף קיד, א, ד"ה "מטבל בחזרת", וההמשך לקוח מהרשב"ם שם.

³⁷ ליפשיץ, פסחים, עמ' קסו.

³⁸ תא-שמע, חולין, עמ' כד, בהערה 39. תא-שמע רוצה לומר שדברי ר"ש בן מלך מוסבים למה שנאמר לאחר מכן ולא לשלפניו. והוא מציע לקרוא: "זה הלשון של רש"י. וכתב רבי שלמה בן מלך ז"ל". אך דבריו אינם נראים בעיניי, שהרי המשך הדברים הוא: "ויש לתמוה על דבריהם", ואם קודם לכן נזכר רק רש"י, למי מוסבת המילה "דבריהם"? הלוא צריך היה לומר: "על דבריו". ובהערת אגב, מאחר שזאת הפעם היחידה שבה נזכר ר"ש בן מלך, מניין ידע תא-שמע בוודאות ששמו "שלמה"?

³⁹ אבל אשר לחכם "רב ששת הלוי" נסיבות הטעות ברורות למדי. אם נקבל את נוסח כ"י ל – "ר"י הלוי", לעומת נוסח ק ו-מ – "רב ששת הלוי", לא יקשה להבין כיצד נפלה הטעות. המתבונן במקום שבו מוזכר רב ששת (ליפשיץ, עמ' קמג) יראה שהשם "רב ששת" (האמורא הבבלי) מופיע פעמים רבות באותה פסקה ואף במשפט שבו נזכר רב ששת הלוי.

אשר לר' שמשון בן סעדיה, הציטוט הראשון בשמו מובא בעמ' קמג: "וזה לשון הפסק של ר' [בין] שמעון בר' [בין] סעדיה... עכ"ל ר' [בין] שמשון בר' סעדיה ז"ל". וגם כאן גוף הציטוט כולו לקוח כמעט בלשונו מהרשב"ם (קב, א ד"ה 'להודיעך כחו'), וההשערות שיש להעלות כדי להסביר את הדמיון בין לשון הרשב"ם לאותו ר"ש בן סעדיה ואת החלטתו של ר"י אלמדארי שלא להזכיר את הרשב"ם, דחוקות ולא מסתברות. אבל נוסח כ"י ל – "וז"ל רשב"מ... עכ"ל רשב"מ" – נוח מן השאר. גם תוכנה של המובאה השנייה בשמו (בעמ' קמז) – "כך פסק ר' [בין] שמעון בר' [בין] סעדיה ז"ל" – כתוב ברשב"ם (דף קו ע"ב), וכבר העיר שם ליפשיץ (בהערה 122) שנימוקי הפסק נמצאים כלשונם ברשב"ם. גם כאן בכ"י ל כתוב: "כך פסק רשב"מ". אבל גם כאן קל להבין כיצד נהפך ר' שמשון בן סעדיה, שראשי תיבותיו רשב"ס, לרשב"מ, מלהסביר כיצד הופך רשב"מ לשמשון בן סעדיה. אם אכן נקבל את גרסתו של כ"י ל, שומה עלינו להסביר כיצד נתגלגל שם הרשב"ם לשמות שבכתבי היד האחרים. הרי לא יעלה על הדעת שהסופר חמד לו לצון וניסה את כוחו בפתירת ראשי התיבות בוריאציות שונות, כיד דמיונו הטובה.

ד. סיכום

כתביו של רבי יהודה אלמדארי נושאים אוצר בלום שיש בו כדי לזון ולפרנס חוקרים בכמה תחומים. גם חקר נוסח פירוש רש"י לתלמוד עשוי להפיק תועלת רבה מן הפירושים החדשים שמתגלים עתה בזכות השימוש הרב של המחבר בדברי רש"י.⁴⁰ הממצאים הראשונים שתוארו לעיל מלמדים על האתגר הניצב לפנינו בחקר פירושו של רבי יהודה אלמדארי. תהליך הוצאתם לאור של פירושו לסדר מועד צריך שייעשה מתוך כתבי היד השונים ומתוך הבנת הקשר והיחס שביניהם. דמותו של רבי יהודה אלמדארי המצטיירת לעינינו כעת היא של חכם בעל שיעור קומה שהיה מוערך מאוד בעיני אנשי מקומו, ושמעו הלך והגיע עד לאשכנז. ראוי לה לתורתו שנשתכחה שתשוב ותתפרסם, וראוי לה לעבודה זו שתיעשה בחכמה ולא כמלאכה.

⁴⁰ דוגמה אחת היא התמיכה שמקבלת דעתו של הלבני בעניין הפירוש המיוחס לרש"י לתחילת מסכת תענית, שכן אלמדארי, שמרבה להשתמש בלשונו של המיוחס (על ידי קריאת שמו המפורש של רש"י עליה!), מעתיק בתחילת המסכת מן הפירוש שפרסם הלבני. ראה: דוד הלבני, "שלושה העמודים הראשונים של הפירוש המיוחס לרש"י על תענית", סיני מג (תשי"ח), עמ' ריא-רכב; הנ"ל, "הערה לשלשת העמודים הראשונים של הפירוש המיוחס לרש"י על תענית", סיני סז (תשל"ל), עמ' קסז-קסח.